

MILAN HARVALÍK
Ústav pro jazyk český
Akademie věd České republiky
Úsek onomastiky
Valentinská 1, CZ-11646, Praha 1

MÍSTO SYNCHRONNÍHO ANOIKONYMICKÉHO MATERIÁLU V DIACHRONNÍCH NÁŘEČNÍCH VÝZKUMECH

Příspěvek se zabývá možnostmi využití anoikonym (pomístních jmen) sebraných prostřednictvím korespondenční soupisové ankety z území Čech v letech 1963–1980 pro účely historické dialektologie. Řada jmen z téměř půlmilionového anoikonymického materiálu uloženého v onomastickém úseku Ústavu pro jazyk český AV ČR v Praze obsahuje dialektismy, které dokládají někdejší nářeční stav na území, odkud příslušná jména pocházejí. Pozornost je věnována rovněž jménům, jejichž podoba byla vyplňovateli soupisů pospíšována, a metodám, jimiž lze verifikovat správnost jejich zápisu.

Logickým východiskem a nezbytným podkladem pro dialektologické výzkumy je dostatek spolehlivého jazykového materiálu umožňujícího postihnout zkoumanou problematiku v celé její komplexnosti a složitosti. Uvedená zásada platí jak pro popisy nářečních skupin, podskupin či jednotlivých nářečí daného jazyka, tak i pro syntetické a teoreticky zaměřené práce, které nutně musí vycházet z analytických studií. S vývojem lingvistiky jako celku i jejích jednotlivých disciplín může docházet k zastarávání a překonávání dosavadních metod, postupů a výkladů, materiál, z něhož se vychází, však zůstává. Záslouhou využití nejmodernější techniky (magnetofony, videokamery a videorekordéry) při terénních výzkumech a promyšlenou volbou vhodných informátorů není v současnosti pro synchronně orientovaná dialektologická bádání problémem získat v nebývalém množství autentický jazykový materiál pokrývající všechny jazykové plány, složitější situaci má v tomto směru dialektolog zabývající se diachronní stránkou jazyka.

Přítom není sporu o tom, že historická dialektologie představuje jednu z důležitých disciplín dialektologických bádání. Právě diachronní dimenze totiž umožňuje hlubší poznání komplexu národního jazyka a procesů jazykového dění v celé jejich složitosti a vedle historické gramatiky a vývoje spisovného jazyka právě historická dialektologie osvětluje vznik, vývoj a územní rozšíření jednotlivých nářečních oblastí a jevů včetně těch, které se do současnosti už nedochovaly. Z pouhého synchronního vymezení územních nářečních rozdílů se tak dostáváme ke zkoumání vzniku a šíření těchto rozdílů i jejich historických příčin; jinými slovy, od jazykového zeměpisu přecházíme k “jazykové geologii”.

V české dialektologické tradici se rozlišují v zásadě tři metody sloužící k poznání a vysvětlení minulých i současných nářečních jevů (Cuřín 1967:7–8): a) využití historické fonologie, b) zkoumání a interpretace dnešního nebo nedávného nářečního stavu na základě jazykovězeměpisné metody spolu s rozбором a konfrontací nářečních systémů, c) zjišťování a studium vývoje nářečí v písemných (zvláště neliterárních) pramenech.

Při získávání českých historických nářečních dokladů jsme odkázáni na dochované písemné památky nejrůznějšího charakteru, z nichž značná část však bývá psána spisovným jazykem s jen víceméně náhodným výskytem dialektismů (Cuřín 1968: 327–334). Takovýto diachronní materiál je ovšem značně omezený a vzhledem ke své nesourodosti a nekomplexnosti jak z hlediska areálového, tak i časového nemusí být zcela spolehlivý. Na podobných jednotlivostech pochopitelně nelze vyvozovat žádné závěry ani vytvářet rozsáhlé a dalekosáhlé hypotézy. Proto je pro účely historické dialektologie vhodné disponovat pokud možno dostatečným množstvím dokladů pocházejících ze stejné doby a z větší souvislé oblasti, čehož lze těžko dosáhnout pouze s využitím apelativních dokladů získaných z písemných památek.

Vhodným doplňkovým materiálovým pramenem splňujícím výše uvedená kritéria jsou vlastní jména. Propria mají stejné etymologické kořeny jako jim příbuzná apelativa, liší se však od nich ve své základní funkci. Úkolem vlastních jmen je totiž pojmenováním rozlišit a vyčlenit konkrétní označovaný objekt ze třídy objektů jemu podobných. V okamžiku, kdy se z původně obecného označení stane vlastní jméno, ztrácí na významu soubor konotací s apelativem spojených, proprium se stává značkovým a vytrhává se z jazykového vývoje, což umožňuje zachování a udržení starších jazykových jevů ve vlastním jméně obsažených. Zvláště výrazně vyniká tato vlastnost u anoikonym (pomístních jmen)¹, pro něž je charakteristická pevná fixace na konkrétní objekt v terénu a která tak

¹ Tj. vlastních jmen neživého přírodního objektu a jevu na Zemi a toho člověkem vytvořeného objektu na Zemi, který není určen k obývání a je v krajině pevně fixován (Svoboda – Šmilauer – Olivová-Nezbedová – Oliva – Witkowski 1973: 62).

mohou dokládat stav jazyka na daném území v době svého vzniku. Přednost anoikonym spočívá v jejich vysokém počtu, pravidelném a hustém rozložení v terénu a množství slovních základů a slovotvorných postupů využitých při jejich tvoření. Velký význam mají anoikonyma pochopitelně především pro poznání hláskosloví, slovotvorby a lexika příslušné doby, menší už pro morfologii a prakticky nulový pro syntax.

Onymický materiál dosvědčuje, že v minulosti mnohé jevy daleko přesahovaly dnešní nářeční hranice. Areály vlastních jmen představují obvykle starší vývojovou fázi než dnešní areály apelativní, proto onymická izoglosa zpravidla vymezuje rozsáhlejší území než izoglosa téhož jevu zachyceného u apelativ (srov. Pleškalová 1982: 151; Harvalík 1998, 2000, 2003). Kromě toho, že anoikonyma dokumentují dřívější územní rozložení nejrůznějších nářečních rysů, uchovávají v sobě rovněž zaniklá apelativa či zaniklé toponymické významy některých apelativ a v dnešní době už neživé hláskové nářeční změny — např. změnu původně palatalizovaných retnic *p'*, *b'*, *m'* v zubnice *t*, *d*, *n* v postavení před *ě* a *i*, doloženou v anoikonymech *Devidlo*, *Na devidle* (z apelativa *bělidlo*) vyskytujících se ve východních Čechách v okolí Litomyšle a Poličky (Harvalík 1995: 67).

Využití vlastních jmen pro historickou dialektologii bylo v českých zemích úspěšně dokumentováno v dílech Františka Cuřína *Historický vývoj označování rodiny a rodinné příslušnosti v českých nářečích* (1964), *Studie z historické dialektologie a toponomastiky Čech* (1967) a *Kapitoly z dějin českých nářečí a místních i pomístních jmen* (1970), která přináší na základě historických zápisů ve starých pramenech cenná zjištění o řadě jevů z oblasti nářečí na území Čech a o jejich vývoji. Svou cenu pro historickou dialektologii nemají pouze historicky doložená anoikonyma (především ta, která jsou zapsána v tereziánském katastru z let 1713 – 1722 a v mladším josefském katastru z let 1785 – 1789), ale i doklady pocházející z doby zcela nedávné.

V letech 1963 – 1980 probíhala z podnětu V. Šmilauera soupisová akce anoikonym z území Čech. V uvedené době byly do každé české obce — celá tato akce se týkala 86% českých obcí a osad z celkového počtu 8 119 — zaslány formuláře soupisu anoikonym. Doplnkovým zdrojem materiálu se staly diplomové nebo seminární práce z onomastiky a několik prací středoškolských studentů. Výsledkem tohoto rozsáhlého sběru je bezmála půl milionu dokladů jednotlivých anoikonym (podrobněji Olivová-Nezbedová 1995).

Vzhledem k značné náročnosti celého projektu nebylo možné, aby sběr materiálu prováděli přímo v terénu vyškolení odborníci. Proto bylo nutné obrátit se s žádostí o vypracování soupisů na místní dobrovolné spolupracovníky, jejichž počet přesáhl 4 000. Nejčastěji šlo o bývalé soukromé zemědělce, hajné, místní kronikáře, učitele a další osoby, o nichž se dalo předpokládat, že danou lokalitu důvěrně znají, a budou proto spolehlivými vyplňovateli soupisových formulářů.

Z uvedené charakteristiky vyplývá, že dotazníky často vyplňovali jazykově neškolení laici, proto se nelze na uváděné podoby anoikonym zcela spolehnout. Problém se týká jednak přesného zachycení nářečních hláskoslovných jevů (zaznamenání kvantitativních rozdílů lze požadovat po odborníkovi, nikoliv po laikovi), jednak uvádění spisovných podob.

Anoikonyma totiž vznikají spontánně a neoficiálně a jejich fungování je ve většině případů omezeno jen na malý okruh uživatelů v rámci jedné nebo několika sousedních obcí. Protože jsou užívána převážně v nestandardizované podobě jen v ústní komunikaci a jejich existence není ovlivňována kodifikačními snahami, svou formální výstavbou obvykle splývají s pravidly daného místního dialektu (srov. Pleskalová 1992: 7; Šrámek 1981: 163–164). Standardizace anoikonym (např. na mapách) se v jejich běžném užití nijak podstatně neodráží.

Respondenti jsou si ovšem vědomi toho, že dialekt nepatří mezi prestižní jazykové útvary, a proto se v mnohých případech snaží o spisovné vyjádření, takže snaha o oficiálnost se prosazuje na úkor autentičnosti.

Míra spisovnosti se však u nich neprojevuje ve všech jazykových plánech stejným způsobem a se stejnou intenzitou. Zatímco v tradičních nářečích jsou nejodolnější hláskoslovné a morfologické prvky, které nebrání dorozumění při ústní komunikaci mezi příslušníky různých nářečních skupin, a jako první zanikají lexikální diference znemožňující dorozumívání, ukazuje se, že v zápisech anoikonym je tomu naopak. K nejspolehlivějším patří lexikální a slovtvorné dialektismy doložené v anoikonymech, méně jistá bývá hláskoslovná a tvaroslovná stránka shromážděných dokladů. Právě stylisticky a/nebo regionálně příznakové formy realizované na úrovni těchto dvou jazykových rovin totiž běžnému uživateli jazyka nejvýrazněji signalizují příslušnost daného výrazu k neprestižnímu jazykovému útvaru.

Pospisovňování se obvykle děje tehdy, jestliže existuje v živém povědomí korespondence mezi nářeční podobou a odpovídající spisovnou formou (např. anoikonymum *K Volešnej* s protetickým *v-* před *o* a s nářeční koncovkou *-ej* je zapsáno *K Olešné*, doklad *Za barákama* s nespisovnou koncovkou *-ama* je v soupisu anoikonym uveden ve spisovné formě *Za baráky* apod.). Někdy tímto způsobem vzniká hybridní tvar ani nářeční, ani spisovný — v zápisu anoikonyma *U Bártovy skály* (od posesivního adjektiva *Bártův*) byla nářeční forma s *-ý* upravena na podobu *U Bártové skály*, spisovná podoba by ovšem měla znít *U Bártovy skály*. Vyplňovatel si totiž neuvědomil, že ve spisovné češtině mají posesivní adjektiva koncovky jmenné deklinace na rozdíl od části českých nářečí, v nichž byly přežaty koncovky složeného skloňování, a pouze mechanicky upravil nářeční *í* na *é*.

Naproti tomu lexikální dialektismus v anoikonymu lze těžko pospisovnit, protože apelativní výraz použitý jako jméno ztrácí své vazby k apelativní slovní zá-

sobě a primární se stává jeho označovací funkce. Proto např. u anoikonyma v nářečním znění *Ouvar*, *Houvar* ‘mokřina v poli’ může být pospisovně počáteční *ou-/hou-* na *ú-*, jméno samo však nebude zapsáno jako **Mokřina*. Z podobných důvodů nebývají pospisovňovány nářeční slovotvorné deriváty vyskytující se v anoikonymech, např. *Bělisko*, *Bělišťe*, *Bělovna*, *Bělítka*, spisovně *Bělídlo*.

Zachování lexikálních dialektismů v anoikonymech může napomáhat i ten fakt, že vyplňovatel si v mnohých případech není vůbec vědom, jak zní spisovný ekvivalent, jindy ani spisovné označení pro realii, z jejíhož pojmenování anoikonym vzniklo, neexistuje.

Uvedené vytčené jednotlivosti by však neměly být důvodem k nedůvěře v jazykovou stránku sebraných anoikonym jako celku. Nedostatečně spolehlivé zachycení jistých nářečních jevů se týká jen části materiálu a většinou lze bezpečně poznat, zda je zapsaná podoba autentická. Týká se to zejména tzv. pravidelných regionálních obměn, tj. případů, kdy spisovné hláске či seskupení hlásek odpovídá na určitém území jistá střídnice nebo skupina střídnic. V těchto případech je obvykle znám dostatek apelativních dokladů a porovnáním s nimi lze s vysokou mírou pravděpodobnosti odhalit, jestli je anoikonym zapsáno v té podobě, v jaké se skutečně v běžné komunikaci vyskytuje.

Ne tak jednoznačně lze hodnotit anoikonyma, u nichž nelze na první pohled určit, zda jejich zaznamenaná podoba je spisovná, nářeční, nebo je výsledkem písařské chyby. Spolehlivost znění uváděných dokladů anoikonym je možné ověřit několika způsoby, přičemž pravděpodobnost, že zapsaná podoba je buď správná, nebo nesprávná, se zvyšuje, jestliže jednotlivé přístupy zkombinujeme. Verifikace zaznamenané podoby anoikonyma probíhá s využitím konfrontace, u níž rozeznáváme dva základní typy: a) **konfrontace s apelativními paralelami** — zapsané jméno se posuzuje s ohledem na současný a/nebo minulý stav místního nářečí (tedy s využitím znalostí o jazykové situaci dané lokality, jak už bylo naznačeno výše), vychází se z nářečních apelativních dokladů známých z odborné literatury (např. správnost zápisu ojedinelého anoikonyma *Na biliskách* pocházejícího z okolí Příbyslavi na českomoravském pomezí potvrzuje apelativní doklad *bilisko* — nářečně *bělídlo*, který byl na tomtéž území zjištěn počátkem století a je zaznamenaný v práci popisující místní nářečí); b) **konfrontace s propriálními paralelami** — nastupuje v případě, kdy není příslušný hláskoslovný, tvaroslovný nebo lexikální jev známý v apelativní sféře, ale zato je doložen nezávisle jiným vyplňovatelem/jinými vyplňovateli u jiného anoikonyma/jiných anoikonym, bez ohledu na to, zda všechny doklady pocházejí z jedné obce či regionu a vytvářejí kompaktní areál, či nikoliv (např. u tří anoikonymických nářečních dokladů *Bidídlo* s jinak nedoloženou změnou *l > d* zachycených ve třech od sebe vzdálených lokalitách ve středních a jižních Čechách jejich výskyt nezávisle na sobě vylučuje písařskou chybu).

Jako další (v odůvodněných případech však někdy jako první) přistupuje k uvedeným metodám zkoumání hodnověrnosti údajů uváděných vyplňovatelem posouzení spolehlivosti jeho samého, které probíhá na základě jazykové i obsahové analýzy ostatních jím sebraných dokladů. Objeví-li se jedna nebo několik “podezřelých” forem v sousedství evidentně chybně zapsaných podob a celý soupis nese známky nepřilíživého pečlivého zpracování, značně se tím snižuje hodnověrnost problematických dokladů.

Je pochopitelné, že rozsah celé této složité problematiky zde může být pouze nastíněn — naší snahou bylo udržet nastolené otázky na obecnější rovině, nezábít do podrobností a neuvádět přemíru příkladů, přesto však doufáme, že tento příspěvek alespoň částečně ukázal, jak je s jistou dávkou zkušeností a opatrnosti a s aplikací vhodných přístupů možné využít synchronního materiálu anoikonym jakožto bohatého zdroje informací o starším i současném stavu našich nářečí.

Literatura:

- CUŘÍN, FRANTIŠEK 1964. *Historický vývoj označování rodiny a rodinné příslušnosti v českých nářečích*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- CUŘÍN, FRANTIŠEK 1967. *Studie z historické dialektologie a toponomastiky Čech*. Praha: Universita Karlova.
- CUŘÍN, FRANTIŠEK 1968. Význam toponomastiky pro historickou dialektologii. *Zpravodaj Místopisné komise ČSAV* 9, 327–334.
- CUŘÍN, FRANTIŠEK 1970. *Kapitoly z dějin českých nářečí a místních i pomístních jmen*. Praha: Universita Karlova.
- HARVALÍK, MILAN 1995. K rozložení nářečních variant pomístních jmen označujících bělidlo v Čechách. *Acta onomastica* 36, 65–71.
- HARVALÍK, MILAN 1998. Shody a difference v nářečním a anoikonymickém lexiku. In M. Majtán – P. Žigo (eds.), *13. slovenská onomastická konferencia Modra-Piesok 2.–4. októbra 1997. Zborník materiálov*, 73–78. Bratislava: Esprima.
- HARVALÍK, MILAN 2000. K teritoriálním vlastnostem apelativních a onymických areálů. *Jazykovědné aktuality* 37, Zvláštní číslo, 21–27.
- HARVALÍK, MILAN 2003. Echoes from the Past – Minor Place-Names as a Source for Historical Dialectology. In S. Warchoń (ed.), *Proceedings of the Third International Congress of Dialectologists and Geolinguists. Lublin, 24–29 July, 2000, Volume I*, 253–263. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- OLIVOVÁ-NEZBEDOVÁ, LIBUŠE 1995. Soupis pomístních jmen na území Čech v letech 1963–1980. In Olivová-Nezbedová, L. – Knappová, M. – Malenínská, J. – Matúšová, J. *Pomístní jména v Čechách. O čem vypovídají jména polí, luk, lesů, hor, vod a cest*, 35–51. Praha: Academia.

- PLESKALOVÁ, JANA 1982. Příspěvek k zeměpisným diferencím v nářečí a mikrotoponymii. In A. Lamprecht a kol. (eds.), *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity. Řada jazykovědná A 30, 1980*, 149–154. Brno: Univerzita J. E. Purkyně v Brně – filozofická fakulta.
- PLESKALOVÁ, JANA 1992. *Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*. Jinočany: H+H.
- SVOBODA, JAN; VLADIMÍR ŠMILAUER; L. OLIVOVÁ-NEZBEDOVÁ; KAREL OLIVA; T. WITKOWSKI 1973. Základní soustava a terminologie slovanské onomastiky. *Zpravodaj Místopisné komise ČSAV 14*, 1–280.
- ŠRÁMEK, RUDOLF 1981. Areál onymický a areál dialektový. In H. Górniewicz (ed.), *Nazewnictwo obszarów językowo mieszanych*, 157–166. Wrocław – Kraków – Warszawa – Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

The Place of Synchronic Anoiconymical Material in Diachronic Dialectological Research

Summary

The first part of the article deals with the possibilities of the use of anoikonyms (minor place-names, in other terminologies also field names or microtoponyms), collected by correspondence inquiry in the territory of Bohemia in 1963–1980, for the purpose of historical dialectology. A number of names from almost half a million anoikonyms deposited in the Onomastic Section of the Czech Language Institute of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague show that numerous dialectal phenomena widely exceeded their present borders in the past. The areas of proper names that have kept a particular dialectal feature usually represent an older developmental stage than contemporary areas of appellatives containing the same dialectal phenomenon, and, therefore, the onymical isogloss mostly delimits a larger territory than the isogloss of the same phenomenon occurring in appellatives. Beside the fact that anoikonyms document the former territorial spread of various dialectal features, they preserve also appellatives that have disappeared from use, old toponymical meanings of some appellatives and extinct phonological dialectal phenomena.

Since the anoikonymical questionnaires have been filled in mostly by laymen without special dialectal training, it is not to be supposed that entered forms of names accurately correspond with those really existing and being in use. The problem involves both accurate recording dialectal phenomena and entering literary forms.

In the second part, the author analyses the ways of adaptation of dialectal forms of anoikonyms to standard language and presents two basic methods of verification of the state of recorded names: a) their confrontation with appellative parallels - the entered name is being qualified with respect to the present and/or former state of the local dialect and to dialectal appellative forms described in dialectological literature; b) their confrontation with proprial parallels - the phonological, morphological or lexical phenomenon in question is not known in appellative vocabulary nevertheless it has been entered in another anoikonymical questionnaire by another respondent (other respondents), no matter whether all of the forms have been recorded in one locality/region or not.

Ključne riječi: mikrotoponimija, povijesna dijalektologija, češka toponimija

Key words: microtoponyms, historical dialectology, Czech toponymy